

В. Гнера, А. Борисов, В. Мисак

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СЕРЕДМІСТІ БЕРДИЧЕВА

До наукового обігу вводяться матеріали науково-рятивних робіт у середмісті м. Бердичева, здійснених 2024 р. У результаті новітніх досліджень на ділянці в долині струмка Канава, розташованій по вулиці Житомирська 11/4, у розкопі площею понад 60 м² виявлені матеріали кінця XVIII—XIX ст. Деякі артефакти можна пов'язати з функціонуванням поближного торжища і штетла, у межах якого розташована ділянка досліджень. Це перші публічно доступні результати археологічних досліджень селітебної частини міста XVIII—XIX ст. поза межами комплексу Монастиря Босих кармелітів. Також поданий короткий нарис давньої історії населеного пункту і розглянуто історію археологічних досліджень міста.

Ключові слова: Бердичів, науково-рятивні дослідження, археологія середмість, єврейська археологія.

Дослідження історичного розвитку населеного пункту — одна з найдавніших галузей історичної й почасті археологічної науки. Проте неабияка частина історичних населених пунктів України залишаються слабо дослідженими чи зовсім невідомими в археологічному аспекті. Переважна більшість археологічних досліджень у межах міст і містечок відбуваються або в рамках рятівної археології, або внаслідок необхідності реставрації певних пам'яток архітектури. Не стало винятком і місто Бердичів. Незважаючи на досить поважну історію організації музейних установ, лише цього року здійснено перші задокументовані археологічні дослідження на території власне селітебної території міста.

Вагомим кроком до невідворотності археологічних досліджень є затвердження «Історико-архітектурних опорних планів» (далі ІАОП)

© В. ГНЕРА, А. БОРИСОВ, В. МИСАК, 2024

як частини «Генерального плану» населеного пункту. Цей документ є основним у визначенні кордонів історичних ареалів, господарська діяльність у межах яких пов'язана з попередніми археологічними дослідженнями. На жаль, часто ІАОП не є публічними документами, а їх отримання пов'язане з запитами в місцеві органи влади. У випадку з м. Бердичевом такий запит був переадресований на ДП Науково-дослідний і проєктний Інститут містобудування «НДПІ Містобудування» — виконавця робіт зі складення ІАОП, з яким і тривало листування задля доступу до документа.

Поза тим, археологічні дослідження часто є єдиним способом отримати інформацію не лише про витоки заселення та урбанізаційних процесів на конкретній території, але і шансом здобути предметні свідчення побутового життя мешканців міста, особливості матеріальної культури, розширити уявлення про конкретні форми існування груп населення.

Історична довідка. Бердичів, попри сучасне адміністративно-територіальне підпорядкування Житомирській області, є одним з історичних містечок старої Київщини. Територія сучасного міста неодноразово слугувала місцем оселення в попередні історичні епохи, завдяки до появи на цих теренах населеного пункту міського типу.

Зокрема, багатощарове поселення із матеріалами доби бронзи та черняхівської культури відоме на лівому березі р. Гнилоп'яті в урочищі Жмури (охоронний 41, рішення від 29.09.1969 442). Матеріали раннього залізного віку зафіксовано на території Монастиря Босих кармелітів (Петраускас 2018). Пам'ятки пізнього римського часу зосереджено на лівому березі р. Гнилоп'яті на західній околиці міс-

та: у межах вулиці Дружби (охоронний 1867, рішення від 26.12.1979 559) і прибережної території між вулицями Львівською, Бистрицькою, Козацькою та береговою лінією Гнилоп'яті (має статус нововиявленої пам'ятки; наказ управління культури й туризму Житомирської ОДА від 21.04.2011). Там само, на лівому березі Гнилоп'яті, зафіксовано і знахідки поодиноких фрагментів кераміки культури Луки-Райковецької та великокняжого часу (Махно 1960, с. 23). Великокняжими часами, на думку А. В. Петраускаса, можна датувати і першу белігеративну споруду (городище) на території сучасного міста (Петраускас 2018). На користь такого припущення свідчать поодинокі знахідки кераміки великокняжого часу, виявлені під час досліджень 2018 р. у межах комплексу Монастиря Босих кармелітів. Загалом же обриси поселенської структури місцевості часів Русі залишаються досить невиразними й потребують подальших археологічних досліджень.

Населений пункт під сучасною назвою вперше згадано в описі Житомирського замку 1545 р. як частина Слободищенської волості: «Пан Василій Тишкевич, маєтки його Слободище, Бердичів, Рудники, селця два Чортолеські, отчизна Безнавка; куплені маєтності Кодня й Озеряни, люди його, що в них мешкали, пішли до Слободища»¹ (red. Jabłonowski 1877, s. 130). Як бачимо з тексту, поселення на той момент мешканці залишили. Та вже в документі 1593 р. Бердичів названо заново «осадженим» містечком, з замком, збудованим на городищі: «Новозаселене місто Бердичів, розташоване над річкою П'яті великій, від Слободища за дві милі вгору по річці П'яті, яке його світлість недавно за власний коштом заселив; у якому оселилося сто сорок чоловік, котрі жодної повинності не мають, відповідно до вольностей наданих у листі його милості, і так, як це описано в цьому листі. У цьому містечку замок, на Городищі, почали будувати; у тому замку збудовані: вежа перед замком над брамою, у вежі велика світлиця, у стіні чотири малі світлиці, городень шість, на горі зала велика, пекарня, сіни, світлиця мала, навпроти ще дві, сіни й комора; збоку від сіней [навпроти вежі почали будувати й недобудували]; і, нарешті, Городище [з вежею?], а коло замку передгороддя, [оточене огорожею?]. Під замком на річці П'яті насипали дамбу, на ставку млин збудували, у якому чотири водянні колеса — два для борошна, третій для помелу, а четвертий для валяння (сукна); млин той уперше цього року тисяча п'ятсот дев'яносто дев'ятому (sic) його милість зданий орендував

1. Переклад наш. Оригінал: «Pan Wasiley Tyszkewicz, imenia ieho Slobodyszczca, Berdyczów, Rudniki, selco dwoi Czortoleski, Beznawka otczyzna, a kupleni imenia Kodnia a Ozeranie, ludi ieho, kotoryi tut meszkali, poszli wżo do Slobodyszczca».

жиду за сто коп на рік, з митом [погребельним] — з [воза накладного] по грошу; а іншого пожитку й прибутку не має жодного; шинки в містечку [... (sic)... / усякою яловичиною?]; мені показали грамоту про надання вольності на двадцять років від його милості надану, з якої я отримав копію; фільварку до замку й містечка Бердичева в його милість не має»² (ред. Козловский 1876, с. 227—228).

Отже, розвиток просторової структури сучасного населеного пункту можна впевнено датувати серединою XVI ст.³ Проте аж до XIX ст. територія міста обмежена була досить невеликим простором, організованим навколо бердичівського замку. Південно-східною межею оселеної території був так званий Житомирський шлях (теперішня вулиця Житомирська). Від неї й до будівель монастиря простягалась ділянка єврейської дільниці міста, бердичівський штетл. Його східна, прибережна частина уздовж правого берега р. Гнилоп'ять мала назву Качанівка, а розташовану на схід від монастиря / замку частину, яку обмежував струмок Канавою, називали Старим Містом. За Канавою вирував бердичівський торг (м'ясні та рибні ряди).

Загалом, на сьогодні археологічна мапа та історична топографія міста мають досить схематичні й невиразні обриси. Варто констатувати, що історія міста як просторової структури відома дуже поверхово й переважно із середини XIX ст. Така ситуація пояснюється почасти

2. Переклад наш, в квадратних дужках непевне прочитання. Оригінал: «Miasto nowoosiadłe Berdyczów, w położeniu nad rzeką Piatem wielkim, od Slobodyszcz we dwóch milach w górę Piate, które jego mość niedawno swoim własnym kosztem y nakładem osadził; w którym podymia osiadłego sto czterdzieści, z których żadney powinności niemasz, według nadania wolności za listem jegomościny, iako to w tym liście nadanym wolnościach onych szyrzey opisuie. W tymże miasteczku zamek, na Horodyszczu, poczęty budować; w którym zamku budowanie: naprzód wieża nad wroty zbudowana, w teyże wieży świetlica, w szenie świetelki cztery, horodeń sześć, na górze sala zbudowana wielka, piekarnia, sieni, świetelka, na przeciwko-swietelki dwie, sieni y komora; w bok sieni naprzeciwko wieży poczęto budować y niedobudowaną; a na ostatek Horodyszczce ostrogiem obstawioną, w koło zameczku przygrodek, ostrogiem obwarowaną. Pod zamkiem, na rzece Piate, grobla zasypiana, staw zaięty y młyn zbudowany, w którym młynie kolcztery, — dwie mącznych, trzecie stępnę, a czwarty folusz; który młyn teraz pierwszy raz tego-roku tysiącznego pięćsetnego dziewiędziesiątego dziewiętego (sic) jego mość żydowi zaarędował, z mytem pogrobelnym, — od woza накладного по grosze, za sto kop na rok; a inszego pożytku y przychodu więcej niemasz niczego; szynków miasteczku od wszelakiey (sic) wolny; jakoż y list nadania wolności na dwanaście lat, od jego mości dany, pokazywali mnie, z którego do jego mości y kopię przeżeranie dali; folwarku do tego zamku y miasteczka Berdyczowa na jego mości niemasz».

3. Огляд припущень і аргументації щодо часу заснування Бердичева див., напр.: Горобчук 2023, с. 6—9.

історією археологічного вивчення міста й безпосередньої околиці.

Історія археологічних досліджень Бердичева. Перші відомості про археологічні об'єкти на території міста датують 1895 р. Йдеться про опис погребів, що розташовані були під містом: «*Бердичів. Під містом знаходиться 208 великих льохів; з них 130 мають вигляд коридорів зі стрілчастими склепіннями, з бічними розгалуженнями; деякі облаштовані на два поверхи; найдовший хід має 79 аршин. Облаштування погребів відносять до XVII і XVIII століть*»⁴ (Антонович 1895, с. 65). Описи запозичені В. Б. Антоновичем із праці А. Кона та К. Мехліса, польського та німецького дослідників (Kohn, Mehliş 1879, S. 49—55), та із замітки в газеті «Кієвлянинъ» (12—13 за 1875 р.).

Архітектурно-археологічні дослідження на території Монастиря Босих кармелітів організовано було під керівництвом Т. М. Мовчанівського в 1920—1930 рр., коли комплекс монастиря належав до Округового соціально-історичного музею-заповідника (Мовчанівський 1931). Проте практично жодної детальної польової документації не зберіглося. Тоді ж, 1929 р. дослідник провів археологічні дослідження на території старого єврейського цвинтаря, що мав бути перепланованим задля облаштування парку культури та відпочинку в центрі міста. Працівники музею-заповідника дослідили кілька поховальних комплексів. Результати цих досліджень відомі за звітами Т. М. Мовчанівського, надісланими до Всеукраїнського археологічного комітету (Мовчанівський 1929а; 1929б; 1929с), документами, що збереглися у фонді Наркомату освіти ЦДАВО України (Матеріали... 1926—1930а, арк. 262—264; 1926—1930б, арк. 122—125; Яненко 2016, с. 216) та Архівному відділі міської ради Бердичева (Листування... 1929—1930, арк. 32, 236, 249, 630). Дослідження на єврейському цвинтарі Бердичева розглянуті в публікації, присвяченій археологічній діяльності Бердичівського державного історико-культурного заповідника (Павленко, Павленко 2017, с. 153—156). Особливе зацікавлення викликає згадка про залишки валоподібних насипів у південній частині цвинтаря, за припущенням Т. М. Мовчанівського, — рештками зовнішніх валів старого міста. Але документація про їх дослідження досі не знайдена.

Обстеження берегів р. Гнилоп'яті в районі міста упродовж 1950—1960 рр. здійснив

4. Чи не під час облаштування, ремонту чи руйнування одного із цих льохів-підвалів на Лук'янівці (частині Бердичева?) знайшли «написи грецькою мовою в печері під цегляним заводом» та «грецькі монети» з датою 868 р., про які є запис у щоденнику Т. М. Мовчанівського з відсилкою на повідомлення Б. В. Куткіна (див.: Павленко, Павленко 2017, с. 179).

Г. Г. Богун під час роботи в Бердичівському палаці піонерів. У результаті він виявив вісім археологічних об'єктів: поселення пізньоримського часу, місцезнаходження ліпної кераміки та один курганний насип (Богун 1968, с. 13—14).

Упродовж 1982—1984 рр. археологічні розвідки на теренах комплексу кляштору-фортеці Ордену Босих кармелітів виконували члени Житомирського археологічного товариства (Тарабукін 2019).

2018 року дослідження на території Монастиря Босих кармелітів (бердичівського замку) здійснено під керівництвом А. В. Петраускаса: обстежена ділянка на місці реконструкції оборонного муру. Найдавніші археологічні рештки, виявлені під час робіт, автори досліджень датували добою бронзи — раннім залізним віком. Окрім того в межах розкопу виявлені старожитності I тис. н. е. і великокняжого часу. Основний масив знахідок представлений артефактами XVII—XVIII ст. Особливістю ділянки, на якій наголошували дослідники, стало добре збереження органічних матеріалів (дерева, шкіри) через перезволоженість та оглеєність культурних нашарувань (Петраускас 2018; Петраускас, Тарабукін, Хададова 2019).

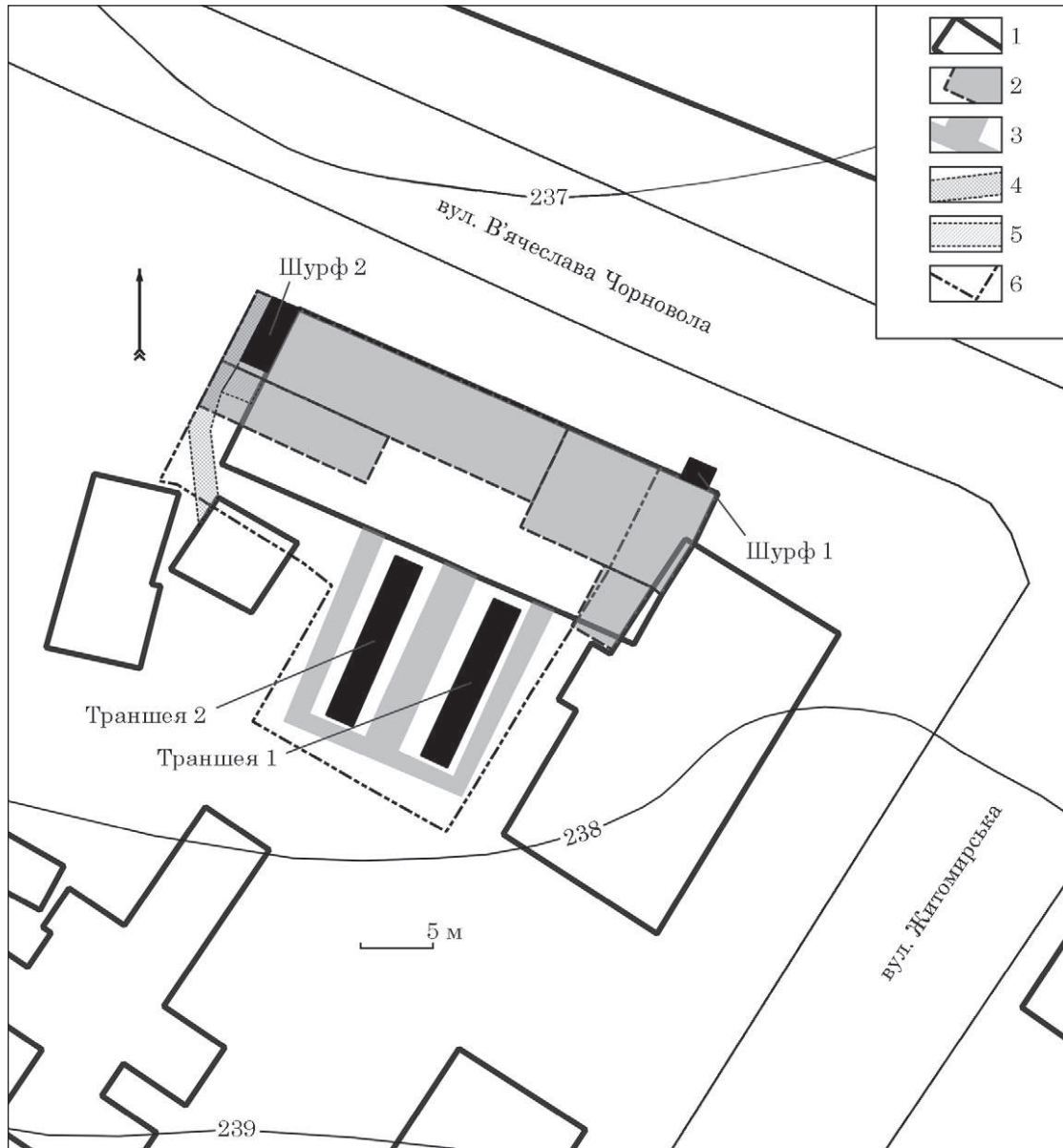
Отже, варто констатувати, що археологічні дослідження міста, про які збереглися документальні свідчення, були спорадичними й безсистемними, обмеженими оглядами та обстеженнями окремих поселенських пам'яток (Г. Г. Богун) і невеликими дослідженнями на території осердя міста — замку / монастиря (А. В. Петраускас) та єврейського кладовища (Т. М. Мовчанівський). Ці дослідження явно недостатні для розуміння археологічного контексту території. Саме тому можливість дослідити ділянку в середмісті викликала жваве зацікавлення співробітників Інституту археології (ІА) НАН України.

Археологічні дослідження 2024 р. здійснено за керівництва наукового співробітника Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України В. А. Гнери⁵, за участі наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України А. В. Борисова та волонтерів С. М. Грузда й О. М. Мартищенка. Основним завданням було візуальне та інструментальне обстеження ділянки для підтвердження наявності чи відсутності культурних нашарувань, археологічних об'єктів і матеріалів, визначення стратиграфічної ситуації на ділянці.

Характеристика ділянки. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 878, місто Бердичів внесене до Списку історичних населених місць України

5. Роботи проведено за Кваліфікаційним документом (Відкритим листом) від 30.05.2024 148/24 і Дозволом Міністерства культури та інформаційної політики України від 08.07.2024 № 114/24.

Рис. 1. Бердичів 2024, схема ділянки досліджень із позначенням шурфами й траншеями. **Умовні позначення:** 1 — існуючі будівлі; 2 — знесені будівлі; 3 — фундаменти; 4 — траса високовольтного кабеля; 5 — траса каналізації; 6 — межі ділянки

Fig. 1. Berdychiv 2024, plan of the research area with marked pits and trenches. **Legend:** 1 — existing buildings; 2 — torn down buildings; 3 — foundations; 4 — high-voltage cable route; 5 — sewerage route; 6 — site boundaries

(Левада, Пархоменко, Титова 2006). Ділянка, на якій передбачено було археологічні дослідження, розташована в середмісті Бердичева на розі між вулицями Житомирською та Вячеслава Чорновола, поблизу Ринку (кадастровий 1810400000:01:020:0271⁶, площа 0,0688 га). Ця територія, відповідно до історико-архітектурного опорного плану Бердичева (Рішення Бердичівської міської ради від 04.05.2015 1028), входить у межі історичного ареалу міста, у кордонах якого передбачено проведення археологічних досліджень перед будь-якими земляними роботами, пов'язаними

із будівельною діяльністю. Також ділянка входить у межі нововиявленої пам'ятки археології «Історичний центр м. Бердичева» (Наказ управління культури й туризму Житомирської ОДА від 21.04.2011 209). Фасадна частина ділянки розвернута вздовж вулиці Вячеслава Чорновола. Історично ділянка складала цілісність із сусідньою садибою по вулиці Житомирська 11 (кадастровий 1810400000:01:020:0047), де 1956 р. зведений двоповерховий будинок. Топографічно територія досліджень розташована на схилі до струмка Канава (права притока р. Гнилоп'ять), зараз повністю схованого під землею. Вище ділянки розташована корінна тераса, нижче — заплава струмка. Абсолютна висота — 238—237 м (рис. 1).

6. Інформація дана за: <https://kadastr.live/parcel/1810400000:01:020:0271>.

Рис. 2. Ділянка досліджень на мапах і планах XIX ст.: 1 — 1849 р.; 2 — 1860 р.; 3 — 1863 р.; 4 — 1866 р.
Fig. 2. Area of research on maps and plans of the 19th century: 1 — 1849; 2 — 1860; 3 — 1863; 4 — 1866

До XIX ст. ця територія була околицею міста. За нею, вже не в межах міської забудови, традиційно розташовувався бердичівський базар (рис. 2: 1—4)⁷. На мапі міста 1849 р. (План...

7. Оригінали використаних у статті картографічних матеріалів XIX ст. зберігаються в Державному архіві Житомирської області. Їхні електронні копії

1849) уздовж вулиці Житомирської помітні видовжені дерев'яні споруди (рис. 2: 1). На проектному плані 1863 р. (Проектный... 1863) цей самий квартал показаний як територія дерев'яних будівель, критих залізом (рис. 2:

люб'язно надані А. Горобчуком та В. Матвійчуком, за що висловлюємо щирі вдячність.

3). План міста 1866 р. (Выкопировка... 1866) дає змогу описати окремі споруди на ділянці (рис. 2: 4). Уздовж сучасної вулиці В'ячеслава Чорновола (колишній Суринов (?)) провулок та частина вулиці Мурованої розміщувалась видовжена кам'яна споруда (34). За нею у дворі стояли менші дерев'яні споруди 30—31 (будівля на два господаря?) та 29. На серії світлин 1914—1915 рр., виконаних із повітря з дирижабля «Гриф», які потім тиражували у вигляді листівок, помітний не лише район ділянки, але й споруди, що стояли на садибі (рис. 3: 1). Це два двоповерхові будинки, перпендикулярні до вулиці Житомирської. Оскільки навпроти ділянки є один із примітних будинків Бердичева, «аптека Чудновського», досить ймовірно є зіставлення будинків, що містились на ділянці досліджень і зображені на листівках 1917 р., із світлинами панорами вулиці (рис. 3: 2, 3).

Територія ділянки досліджень імовірно входила до єврейської частини міста, бердичівського штетла. Далі, за вулицею Житомирською було старе (XVII—XVIII ст.) кладовище юдейської громади міста та околиць. У 1950-х рр. ця частина міста була кардинально перебудована: більшість споруд XIX ст. знесли і вздовж вулиці Житомирської побудували типові двоповерхові будинки.

До 2020 р. на ділянці вздовж вулиці В'ячеслава Чорновола стояли одноповерхові нежитлові приміщення (рис. 4: 1, 2). Під час побудови новітньої споруди ці приміщення були знесені. У процесі риття котловану під нову будівлю виявили «склепінчасті підвали», імовірно, від кам'яної споруди середини XIX ст. (план 1866 р.) чи початку XX ст. (рис. 3: 1). Під час будівництва нової споруди виявилось, що ґрунтові води на ділянці піднімаються до рівня 1,5—2 м від денної поверхні.

Передбачення робіт. Первинний етап дослідження передбачав ознайомлення із документацією на ділянку та бібліотечно-архівні вишукування. Унаслідок чого простежено історію дослідження району та сформовано історичну довідку. У процесі підготовки до розмітки площ дослідження виявилось, що переважна площа ділянки недоступна для археологічного вивчення. Із сукупних 665,7 м² площі 328,2 м² зайняті забудовою, 89,9 м² — фундаментами споруди початку XXI ст. у вигляді ровів, заповнених бетонними блоками та щебенем, 4 м² — діючою каналізаційною трубою, 19,7 м² — трасою високовольтного кабелю (10000 вольт).

Отже, доступними для археологічних досліджень залишилось 223,9 м². Конфігурація придатних для археологічного дослідження частин ділянки зумовила обмеження досліджень площею 61 м². Зі східного боку фасадної частини сучасної будівлі закладений шурф 1 (2 × 1,5 м), з північного торця будівлі — шурф 2 (5 × 2 м), а з тильного боку будівлі, на території двору, між наявними фундаментами закладені дві тран-

шеї (1 та 2 розміром 12 × 2 м кожна). Орієнтація шурфів і траншей визначена конфігурацією ділянки, тому вони видовжені у напрямку із північ-північ-схід на південь-південь-захід. Дослідницькі шурфи та траншеї закладені з таким розрахунком, щоб якомога повніше дослідити доступну площу. Саме тому шурф 1 виявився фактично поза межами ділянки будівництва, а шурф 2 — в її дальньому куті.

Шурф 1 розміром 2 × 1,5 м закладений упритул до східної частини сучасної будівлі вздовж її фасаду, що виходить на вулицю В'ячеслава Чорновола. Шурф доведений до глибини 1,5 м. На цій позначці з ґрунту активно почала просочуватися вода, яка зрештою затопила дно шурфу. В усіх стінках шурфу зафіксовано численні шари засипок будівельним сміттям, насиченим уламками битої цегли. Особливо помітно, що засипали котлован, влаштований на місці сучасної будівлі: у північно-західній стінці шурфу шари засипок помітно спускались у бік наявної будівлі. Опис стратиграфії здійснений за південно-західною стінкою шурфу. Верхня частина стратиграфічної колонки представлена прошарком суглинкового чорноземного ґрунту, насиченого різноманітним сучасним сміттям (товщина 0,2 м). Нижче, до глибини 0,5 м, залягав шар із включенням шматків битої цегли. Його можна інтерпретувати як будівельний горизонт XX ст. Далі, на глибині 0,5—0,8 м, знайдено темно-коричневий шар, насичений побутовим сміттям і уламками цегли кінця XIX — початку XX ст. Безпосередньо під ним — шар потужністю від 0,2 до 0,5 м зі шматками цегли. Цей потужний завал будівельного сміття перекривав сильно гумусований, перенасичений вологою та органікою шар, що починався із глибини 1,1—1,2 м. Лише його верхня частина залягала вище рівня надходження ґрунтових вод, тому дослідити його повністю не вдалось. Цей шар можна датувати кінцем XVIII — початком XIX ст. У північній частині стінки зафіксовано перекоп до глибини залягання насиченого будівельного шару, впущений із глибини другого шару. Активне перебування ґрунтових вод, мала площа закладеного шурфу і зливу змусили терміново припинити дослідження в шурфі. Внаслідок цього вдалось зафіксувати лише одну стінку. З огляду на такий досвід, на іншій частині ділянки площу шурфу значно розширили.

Серед предметних знахідок відібрані кілька фрагментів фаянсового посуду кінця XIX — початку XX ст. та цеглину.

Шурф 2 розміром 5 × 2 м закладений уздовж торцевої північної стінки новозбудованої споруди. Конфігурація шурфу зумовлена розташуванням високовольтного кабелю вздовж межі ділянки та труби діючої каналізаційної системи (рис. 1). На ділянці розташування шурфу денна поверхня сформована вибіркою ґрунту між стіною будівлі та межею ділянки.

Рис. 3. Ділянка досліджень на поштових листівках: 1 — аерофото 1915 р. (вигляд із півночі); 2, 3 — панорама вулиці Житомирської 1917 р. (стрілка вказує на ділянку досліджень, навпроти — аптека Чудновського)
Fig. 3. Research area on postcards: 1 — aerial photo of 1915 (view from the north); 2, 3 — a panorama of Zhytomirskaya Street in 1917 (the arrow points to the research area, opposite is Chudnovsky's pharmacy)

Рис. 4. Ділянка досліджень у 2015 р., вигляд із боку вулиці Вячеслава Чорновола. Сервіс Google Street
Fig. 4. Research site in 2015, view from the side of Vyacheslava Chornovola Street. Google Street service

Саме тому «денна поверхня» в цьому випадку досить умовна й означена на рівні цоколя (верхньої межі фундаменту) новозбудованої споруди. Шурф доведено до глибини 1,6—1,7 м. Нижня межа дослідження зумовлена активним надходженням ґрунтових вод. Незважаючи на це в частині шурфу зроблений невеликий стратиграфічний зондаж до глибини 2,2 м. Стратиграфічні спостереження здійснено на основі поперечної та поздовжньої стінок. Загалом стратиграфічна ситуація така, як у шурфі 1. Проте, на цій частині ділянки верхній шар практично повністю відсутній, темно-коричневий шар прослідковано лише в поперечній, південно-західній стінці, на глибині 0,8—1 м. Під ним так само є шар завалу будівельного сміття, а ще нижче — темний перезволожений гумусований шар. У поперечній південно-західній стінці в її лівій частині виявлений заповнений піском перекоп (слід від траншеї під високовольтний кабель, який зараз виведений в повітряну лінію) та перекоп під закладання

фундаменту новозбудованої споруди. Обидва перекопи розташовані в лівій частині стінки і прилягають до фундаменту споруди, низ якого залягав глибше 2 м. Особливістю цієї частини ділянки є інтенсивні шари засипки будівельним сміттям із включенням чималої частини цегляних уламків, простежені в поздовжній північно-західній стінці шурфу 2. Вірогідно, така стратиграфія засипок, прослідкована до глибини 1,4 м, є результатом інтенсивної перебудови споруд, що стояли на цьому місці або безпосередньо поруч. У поздовжній стінці вдалось зафіксувати структуру нижнього шару стратиграфічної колонки завдяки окремому зондажу в межах шурфу 2. На глибині 1,3 м від умовної денної поверхні, нижче шарів, утворених засипками будівельного сміття, знайдено щільний, суцільний, темно-коричневий прошарок завтовшки до 0,04 м, утворений органічними рештками і простежений вздовж усього зрізу стінки. Нижче залягав темний гумусований перезволожений шар із включен-

Рис. 5. Бердичів 2024. Місцерозташування траншей 1 та 2, фото із південного сходу

Fig. 5. Berdychiv 2024. Location of trenches 1 and 2, photo from the southeast

Рис. 6. Бердичів 2024. Стратиграфія північно-західної стінки траншеї 1

Fig. 6. Berdychiv 2024. Stratigraphy of the northwestern side of trench 1

ням органіки, неоднорідний, який поступово «освітлювався» до глибини 2,2 м, усе більше насичуючись водою та суглинковими включеннями. У верхньої межі цього шару зафіксовано знахідки поодиноких дерев'яних конструкцій у вигляді брусів дерева 20×20 см у перерізі. Вони залягали видовжено перпендикулярно вулиці В'ячеслава Чорновола. Перпендикулярно до цих «лаг» траплялись залишки поодиноких дошок. Простежити загальну планувальну структуру цієї конструкції у вузькому просторі шурфу не вдалося.

Серед предметних знахідок із шурфу 2 варто згадати: металевий дрейдл (πριπίδι) у верхніх шарах будівельного сміття (на глибині 0,5 м) та кістяний уламок тростини чи парасольки з цього ж прошарку. З нижнього, темного гуму-

сованого шару походять уламки керамічного кухля.

Траншея 1 розміром 12×2 м закладена в південно-східній частині ділянки, у дворі садиби (рис. 1) між фундаментами. Вона видовжена із північного сходу на південний захід уздовж наявних фундаментів (рис. 5). Траншея доведена до глибини 1,5—1,7 м — рівня проступання ґрунтових вод. Різниця в рівнях пояснюється перепадом висот на ділянці дослідження. За «денну поверхню» прийнято умовний рівень, із якого почалася прокопка. Проте цей рівень утворився внаслідок зняття шару ґрунту потужністю до 0,5 м на всій площі ділянки дослідження. Північно-східна поперечна стінка траншеї демонструє потужний горизонт із темного гумусованого шару, зафіксований на гли-

Рис. 7. Бердичів 2024. Планіграфія заглибленої частини об'єкту 1 в траншеї 1
Fig. 7. Berdychiv 2024. Planigraphy of the deepened part of object 1 in trench 1

бині 1—1,4 м. Вище нього розташовано перемішаний шар, складений із будівельного сміття, й насичений шматками цегли, уламками кераміки та скла XIX — початку XX ст. Зокрема тут знайдена керамічна люлька чорного кольору та кришечка від люльки. У лівій частині стратиграфічного зрізу зафіксований ямоподібний перекоп. Загалом стратиграфічна ситуація у траншеї практично аналогічна до стратиграфії в шурфах 1 та 2. У зрізі північно-західної стінки прослідкований переріз котловану споруди, не помітної на протилежній поздовжній стінці траншеї (рис. 6) і в стінках траншеї 2.

Об'єкт 1 описаний за стратиграфічним зрізом поздовжньої стінки (рис. 6). Довжина котловану об'єкта становить 6 м. Він простежений з глибини 0,3 м від поверхні. Ліва стінка зафіксована за 1,7 м від краю траншеї. Основний об'єм заглиблений на 0,8—1 м. У лівій частині перерізу об'єкт мав заглиблення до позначки 1,4 м прямокутної в перерізі форми, завширшки 2 м. Краї об'єкта в цьому заглибленні виявились оконтуреними деревним вугіллям — слідами згорілих дошок обшивки (?). У лівій частині заглиблення зафіксовано додаткове пониження напівовальної форми завширшки 0,8 м, помітне на горизонтальній зачистці траншеї на рівні 1,5—1,6 м (рис. 7). Його частина в горизонтальному перерізі мала довжину 1,5 м і ширину 1,2 м. Пониження закладене цеглою на піщаному розчині. Під час розбору цієї кладки виявлено п'ять шарів цегли, якою заглиблення закладено на товщину 0,45 м. У лівій частині кладка обмежена дошкою завширшки 0,2 м, під якою через два шари цегли зафіксована ще одна дошка, покладена уступом. Між дошками виявлено кілька яєчних шкаралуп, вкладених

одна в одну. Цегляна закладка розташована на світло-сірому материковому (?) шарі ґрунту. У засипці об'єкта, його ширшій частині, між цегляним завалом і сильно обпаленими шматками глиняної обмазки, виявлений керамічний виріб у вигляді невеликого горщика з ручкою та фрагменти битого посуду.

Об'єкт 2 виявлений у північно-східній частині траншеї, за 0,2 м від її кінця. Це округла яма, частково перерізна траншеєю 1, досліджена частина якої мала розмір 1 × 1 м. Яма знаходилась у темному гумусованому шарі і простежена з глибини 1,6 м завдяки концентрації матеріалу. Зокрема в ній зафіксовані уламки скляних бокалів і пляшок, фрагменти гончарної кераміки, точильний камінь. Також у ямі виявлено фрагмент глиняної статуетки жовніра (?).

Як і в шурфі 2, по всій площі траншеї 1 зафіксовано дерев'яні «лаги», укладені паралельно напрямку вулиці Житомирської, та дошки, розміщені перпендикулярно до «лаг». Ці дерев'яні конструкції з'являються на глибині від 1,4 м (рис. 6; 8).

Найнижчий шар у траншеї 1 ідентичний чорним, гумусованим, перезволоженим шарам у шурфах 1 та 2. З нього походять не лише уламки керамічного посуду кінця XVIII ст. а й численні шматки березової кори, стружки, шматки дерева, дерев'яний гребінець, шматки шкіри і навіть частини жіночого шкіряного взуття. Також у цьому шарі знайдені поодинокі торгові пломби.

Траншея 2 розміром 12 × 2 м закладена паралельно траншеї 1, за п'ять метрів північніше (рис. 1; 5). Вона видовжена з північного сходу на південний захід, паралельно наявним фун-

Рис. 8. Бердичів 2024. Рештки дерев'яних конструкцій в траншеї 1

Fig. 8. Berdychiv 2024. Remains of wooden structures in trench 1

даментам і траншеї 1 (рис. 5). Рівень прокопки визначений рівнем проступання ґрунтових вод — траншея доведена до глибини 1,5 м. Зафіксована в стінках стратиграфія нашарувань практично аналогічна спостереженій у сусідній траншеї 1. У її південно-західній частині виявлений значний сучасний перекоп, заповнений щебенем. Ним частково пошкоджена дерев'яна діжка, верх якої зафіксований на глибині 1,6 м. Поруч виявлена одна з її клепок (рис. 9). Сама діжка занурена в нижній, темний гумусований шар і знаходилась нижче рівня проступання ґрунтових вод (рис. 9). У центральній частині траншеї також є дерев'яні дошки та «лаги». У засипці верхніх перемішаних шарів будівельного сміття виявлені типові матеріали XIX — початку XX ст. (кераміка, скло, фаянс). Знахідки з нижнього шару представлені склом, фрагментами керамічних посудин із зеленою поливою, димленою поверхнею та пролощеним орнаментом, що можуть бути датовані кінцем XVIII ст.

Висновки. Археологічні дослідження 2024 р. в середмісті Бердичева здійснені на площі 61 м² за допомогою двох шурфів (2 × 1,5 та 5 × 2 м) і двох траншей (12 × 2 м кожна). У результаті визначені й описані стратиграфічні нашарування на ділянці та зафіксовані археологічні об'єкти у вигляді решток заглибленої споруди (траншея 1 об'єкт 1) та господарчої чи санітарної ями (траншея 1 об'єкт 2). Виявлені під час археологічних досліджень фрагменти дерев'яних конструкцій та артефактні знахідки дають підстави для висновків щодо використання цієї території з кінця XVIII ст.

Досліджена ділянка розташована під лівою терасою струмка Канава безпосередньо в його

заплаві. Через це територію, що прилягала до торгу поза межами оселеного простору, наприкінці XVIII ст. активно засипали різним побутовим сміттям, зокрема чималою кількістю органіки (наприклад, уламками деревини). Водночас, виявлені рештки дерев'яних конструкцій можна попередньо інтерпретувати як залишки дерев'яних помостів, прокладених через болотисту місцевість. Наявність санітарно-господарчої ями в найнижчому дослідженому шарі та чимала кількість знахідок побутового характеру вказують на активне використання цієї території. Ймовірно, вже із середини XVIII ст. цю частину міста поступово заселяли. Про активне освоєння ділянки упродовж XIX ст. свідчать потужні шари будівельного сміття, що вказують на численні перебудови споруд на цій площі. Артефактний матеріал чітко вказує на датування цих шарів саме XIX ст., а в той час це вже територія певного домовласництва. Залишається дискусійним належність прослідкованої заглибленої споруди (траншея 1, об'єкт 1) до будівель, показаних на плані 1866 р.

Підсумовуючи, варто зазначити, що роботи 2024 р. — це перші археологічні дослідження на території суто поселенської частини міста Бердичів. Ці дослідження доповнюють інформацію, отриману в ході робіт 2018 р. щодо археологічної ситуації на теренах міста і стратиграфії культурних нашарувань. Ступінь збереженості органічних матеріалів (кістка, дерево, шкіра) у нижніх перезволожених шарах міста ставить питання про необхідність спеціальної програми збереження таких органічних артефактів, що датовані XIX та навіть кінцем XVIII ст.

Рис. 9. Бердичів 2024. Дерев'яні бочка та бочкова клепка в траншеї 2

Fig. 9. Berdychiv 2024. Wooden barrel and barrel rivet in trench 2

Насиченість предметними матеріалами шарів вказує на необхідність подальших археологічних досліджень середмістя. Виявлені предмети, які є маркерами етнічної чи релігійної належності мешканців (дрейдл), або свідченнями торговельних відносин (торгові пломби), дають змогу доповнити інформацію про побут мешканців міста. На сьогодні триває обробка артефактного матеріалу, здобутого під час досліджень. Сподіваємось, що аналіз отриманих археологічних матеріалів допоможе одержати цілісніше уявлення про матеріальну культуру мешканців Бердичева на межі XVIII та XIX ст.

Виконані дослідження вказують на перспективність, наукову та суспільну доцільність проведення подальших археологічних досліджень на території міста. Аналіз актуального Історико-архітектурного опорного плану вказує на недостатність представленої в ньому інформації про археологічні пам'ятки та об'єкти на території сучасного міста. Сподіваємось, що пропонується публікація стане поштовхом до майбутнього уточнення охоронно-облікових документів на археологічні об'єкти й ініціює подальші наукові та науково-рятивні дослідження не лише в місті Бердичеві та околицях, але й в інших населених пунктах громади і району.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: Типография М. Г. Волчанинова.

Богун, Г. Г. 1968. *Звіт про археологічні обстеження за час з 1954—1968 рр. на території басейну рр. Гнилоп'ять і Кодні в межах Бердичівського району*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/76.

Выкопировка... 1866. *Выкопировка из плана Киевской губернии уездного города Бердичева заселённой его части с показанием у розовых линиях кварталов Высочайше утверждённого плана в синих линиях ново проектированного плана*. Масштаб в английском дюйме 50 с. 1866 г. [...] сей план составил Бердичевский уездный землемер Подгурский.

Горобчук, А. П. 2023. *Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис)*. Житомир: Рута.

Козловский, К. Е. (ред.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795)*. Архив Юго-Западной России. VI, I. Киев: Университетская типография (И. Завадского).

Левада, М. Є., Пархоменко, М. Т., Титова, О. М. (упор.). 2006. *Правова охорона культурної спадщини*. Нормативна база: Збірник документів. Київ: ХІК.

Листування... 1929—1930. *Листування з науковими та іншими установами з питань організації науково-дослідницької роботи музею*. Архівний відділ міської ради Бердичева, ф. Р-261, оп. 1, спр. 8.

Матеріали... 1926—1930а. *Матеріали про організацію, стан та діяльність Державного історико-культурного заповідника — бувшого кляштору «Босих кармелітів» в Бердичеві (проект положення, постанови, доповідні записки, виписки з протоколів, акти, листування)*. 21 лютого 1926 — 1 листопада 1930 року. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709.

Матеріали... 1926—1930б. *Матеріали про стан і діяльність Бердичівського окружного соціально-історичного та економічного музею (звіти, протоколи, доповідні записки, акти, листування)*. 27 березня 1926 — 7 жовтня 1930 року. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1722.

Махно, Е. В. 1960. Памятники черняховской культуры на территории УССР (материалы к составлению археологической карты). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Черняховская культура. Материалы и исследования по археологии СССР*, 82. Москва: АН СССР, с. 9-83, 336-345.

Мовчанівський, Т. 1931. *Бердичівський державний історико-культурний заповідник*. Провідник. Харків: Пролетар.

Мовчанівський, Т. М. 1929а. *Звіт про роботу в 1929 р. на Бердичівщині*. НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2а.

Мовчанівський, Т. М. 1929б. *Розкопки й розвідки на Бердичівщині. Щоденник 22.VI.—24.X.1929 р.* НА ІА НАН України, ф. 20, спр. 2.

Мовчанівський, Т. М. 1929с. *Звіт про роботу за відкритим листом 244 Мовчанівського Т. М. в 1929 році на Бердичівщині*. НА ІА НАН України, ф. 59, оп. 1, спр. 309/1.

Павленко, Л. В., Павленко, С. В. 2017. Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст.: археологічний аспект діяльності. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 136-182.

Петраускас, А. В. 2018. *Звіт про археологічні дослідження на території бердичівського замку в*

м. Бердичів Житомирської обл. у 2018 р. ДП «Науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України» ІА НАН України».

Петраускас, А. В., Тарабукін, О. О., Хададова, М. В. 2019. Археологічні дослідження Бердичівського замку у 2018 р. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 58: Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 220-річчю від дня народження відомого письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема (Бердичів, 21—22 травня 2019 р.), с. 405-430.

План... 1849. *Киевской Губернии города Бердичева настоящего положения снятъ и составлен в 1849 году*.

Проектный... 1863. *Проектный план заселённой части уездного города Бердичева*. Составлен 1863 года взамен Высочайше утверждённого в 14 день мая 1853 года, плана той части города. Чертил Бердичевский уездный землемер Подгурский. Масштаб в английском дюйме 50 сажень.

Тарабукін, О. О. 2019. Розвідки на території Бердичівського кляштору-фортеці ордену босих кармелітів у 1982—1984 рр. *Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 58: Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 220-річчю від дня народження відомого письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема (Бердичів, 21—22 травня 2019 р.), с. 397-402.

Яненко, А. 2016. *Історія музейної археології УСРР (1919—1934)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

Jabłonowski, A. (red.). 1877. *Źródła Dziejowe*. VI: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku. Warszawa: Druk J. Bergera.

Kohn, A., Mehlis, C. 1879. *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*. Jena: H. Costenoble.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoj gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moscow: Tipografija M. G. Volchaninova.

Bohun, H. H. 1968. *Zvit pro arkheolohichni obstezhennia za chas z 1954—1968 rr. na terytorii baseinu rr. Hnylop'iat i Kodni v mezhakh Berdychivskoho raionu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/76.

Выкопировка... 1866. *Выкопировка из плана Киевской губернии уездного города Бердичева заселённой его части с показанием у розовых линиях кварталов Высочайше утверждённого плана в синих линиях ново проектированного плана*. Масштаб в английском дюйме 50 с. 1866 г. [...] sei plan sostavl Berdichevskii uездnyi zemlemer Podgurskii.

Horobchuk, A. P. 2023. *Berdychiv. Istorii mista vid zasnuvannia do sohodennia (istoriko-kraeznavchyi narys)*. Zhytomyr: Ruta.

Kozlovskii, K. E. (red.). 1876. *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795)*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii. VI, I. Kyiv: Universitetskaja tipografija (I. Zavadsogo).

Levada, M. Ye., Parkhomenko, M. T., Tytova, O. M. (upor.). 2006. *Pravova okhrona kulturnoi spadshchyny*. Normatyvna baza: Zbirnyk dokumentiv. Kyiv: KhIK.

Lystuvannia... 1929—1930. *Lystuvannia z naukovymy ta inshymy ustanovamy z pytan orhanizatsii naukovo-doslidnytskoi roboty muzeiu*. Arkhivnyi viddil miskoi rady Berdycheva, f. R-261, op. 1, spr. 8.

Materialy... 1926—1930a. *Materialy pro orhanizatsiiu, stan ta diialnist Derzhavnogo istoriko-kulturnoho zapovidnyka — buvshoho kliashtoru «Bosykh karmelitiv» v Berdychevi (proekt polozhennia, postanovy, dopovidni zapysky, vypysky z protokoliv, akty, lystuvannia)*. 21 liutoho 1926 — 1 lystopada 1930 roku. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 1709.

Materialy... 1926—1930b. *Materialy pro stan i diialnist Berdychivskoho okruzhnoho sotsialno-istorichnoho ta ekonomichnoho muzeiu (zvyty, protokoly, dopovidni zapysky, akty, lystuvannia)*. 27 bereznia 1926 — 7 zhovtnia 1930 roku. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 1722.

Makhno, E. V. 1960. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na territorii USSR (materialy k sostavleniiu arkhеologicheskoi karty). In: Rybakov, B. A. (red.). *Cherniakhovskaia kultura. Materialy i issledovaniia po arkhеologii SSSR*, 82. Moscow: AN SSSR, s. 9-83, 336-345.

Movchanivskiy, T. 1931. *Berdychivskiy derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk*. Providnyk. Kharkiv: Proletar.

Movchanivskiy, T. M. 1929a. *Zvit pro robotu v 1929 r. na Berdychivshchyni*. NA IA NAN Ukrainy, f. 20, spr. 2a.

Movchanivskiy, T. M. 1929b. *Rozkopky y rozvidky na Berdychivshchyni*. *Shchodennyk* 22.VI.—24.X.1929 r. NA IA NAN Ukrainy, f. 20, spr. 2.

Movchanivskiy, T. M. 1929c. *Zvit pro robotu za vidkrytym lystom 244 Movchanivskoho T. M. v 1929 rotsi na Berdychivshchyni*. NA IA NAN Ukrainy, f. 59, op. 1, spr. 309/1.

Pavlenko, L. V., Pavlenko, S. V. 2017. Berdychivskiy derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk u druhii polovyni 20-kh — na pochatku 30-kh rr. XX st.: arkhеologichni aspekt diialnosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkhеologichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 136-182.

Petrauskas, A. V. 2018. *Zvit pro arkhеologichni doslidzhennia na terytorii berdychivskoho zamku v m. Berdychiv Zhytomyrskoi obl. u 2018 r.* DP «Naukovo-doslidnyi tsentr «Okhoron-na arkhеologichna sluzhba Ukrainy» IA NAN Ukrainy».

Petrauskas, A. V., Tarabukin, O. O., Khadadova, M. V. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia Berdychivskoho zamku u 2018 r. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 58: Berdychivska zemlia yak fenomen rozvytku yevropeiskoi kultury ta mystetstva. Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 220-richchiu vid dnia narodzhennia vidomoho pysmennyka Onore de Balzaka ta 160-richchiu vid dnia narodzhennia klasyka yevreiskoi literatury Sholom-Aleikhema (Berdychiv, 21—22 travnia 2019 r.), s. 405-430.

Plan... 1849. *Kievskoi Gubernii goroda Berdicheva nastoiashchego polozhennia sniat i sostavlenn v 1849 godu*.

Proektnyi... 1863. *Proektnyi plan zaselnoi chasti uezdnogo goroda Berdicheva. Sostavlenn 1863 goda vzamen Vysochaishe utverzhdennoho v 14 den maia 1853 goda, plana toi chasti goroda. Chertil Berdichevskii uezdnyi zemlemer Podgurskii*. Masshtab v angliiskom diuim 50 sazhen.

Tarabukin, O. O. 2019. Rozvidky na terytorii Berdychivskoho kliashtoru-fortetsi ordeny bosykh karmelitiv u 1982—1984 rr. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»: Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 58: Berdychivska zemlia yak fenomen rozvytku yevropeiskoi kultury ta mystetstva. Materialy mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 220-richchiu vid dnia narodzhennia vidomoho pysmennyka Onore de Balzaka ta 160-richchiu vid dnia narodzhennia klasyka yevreiskoi literatury Sholom-Aleikhema (Berdychiv, 21—22 travnia 2019 r.), s. 397-402.

Yanenko, A. 2016. *Istoriia muzeinoi arkhеolohii USRR (1919—1934)*. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk.

Jablonowski, A. (red.). 1877. *Źródła Dziejowe*. VI: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku. Warszawa: Druk J. Bergera.

Kohn, A., Mehlis, C. 1879. *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*. Jena: H. Costenoble.

V. Hnera, A. Borysov, V. Mysak

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE DOWNTOWN BERDYCHIV

Materials of 2024 scientific and rescue research in the downtown Berdychiv, at 11/4 Zhytomyrska Street are published in the paper. These are the first available results of archaeological research of the part of the city of the 18th—19th centuries outside the complex of the Barefoot Carmelite Monastery. The paper provides a brief outline of the settlement's history and a description of the history of archaeological research in the central part of the city. In 2024, on an area of 61 m² in the valley of the Kanava stream, materials of the late 18th—19th centuries were discovered. Some items can be associated with the functioning of a nearby marketplace that served the town. The research area belongs to the territory of the Jewish shtetl, and the found objects, including a metal dreidel, illustrate the material culture of its inhabitants.

The 2024 field season is the first archaeological research on the territory of the exact settlement part of Berdychiv. These explorations supply the information of the 2018 research on the stratigraphic situation in the city. The survival of organic materials (bone, wood, leather) in the lower, waterlogged layers of the city raises the question of the need for a special program for the preservation of such organic artifacts dating from the nineteenth and even the late eighteenth century. The discovery of individual objects which are the ethnic and religious markers of the inhabitants (a dreidel) and evidence of trade relations (trade seals) helps to supply the information about the life of the city's inhabitants. Now the processing of the artifacts obtained as a result of the research in progress. We hope that the analysis of the discovered artifacts will provide a more complete picture of the material culture of Berdychiv residents at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries.

This research indicates the prospects, scientific and social feasibility of archaeological research in the city. The analysis of the current Historical and Architectural Reference Plan indicates the lack of enough information about archaeological sites and objects on the territory of the modern city. We hope that this publication will be an impetus for the future clarification of the protection and registration documents for the city's archaeological sites and will initiate further scientific and scientific-rescue research not only in Berdychiv and its environs but also in other cities and towns.

Keywords: Berdychiv, scientific and rescue research, archaeology of the city centres, Jewish archaeology.

Одержано 14.08.2024

БОРИСОВ Артем, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини, Черкаси, Україна.
BORYSOV Artem, Ph. D., Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv; Cherkasy City Archaeological Museum of the Middle Dnipro Region, Cherkasy, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277;
e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГНЕРА Володимир, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HNERA Volodymyr, Ph. D., Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6589-9163;
e-mail: volodymyr_hnera@iananu.org.ua.

МИСАК Володимир, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MYSAK Volodymyr, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5032-3762;
e-mail: volodymyr_mysak@iananu.org.ua.